

Niezależnie od kilku, nieobniżających oceny końcowej, krytycznych uwag podniesionych wyżej, monografia autorstwa Anny Penkały jest przykładem sumiennie przygotowanej, opartej na ciekawym materiale źródłowym rozprawy naukowej. Podkreślić należy, że dzięki wydatnemu nakładowi pracy i badaniom przeprowadzonym na wymagających źródłach rękopiśmiennych Autorka osiągnęła cenny efekt w postaci obrazu polskiego społeczeństwa szlacheckiego na tle małżeńskich i rodzinnych batalii sądowych.

Bez wątpienia monografia *Przeciw prawu, tradycji i obyczajowi* jest wartościowym i ważnym głosem w dyskusji nad prawem małżeńskim w Polsce przedrozbiorowej. Wypada z pełną odpowiedzialnością zachęcić do jej lektury.

Marcin Głuszak (Łódź)

Tadeusz Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny wolnych miast (państw, terytoriów) Europy w latach 1806–1954. Studium prawno-historyczno-porównawcze*; wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2018, ss. 369.

Monografia T. Maciejewskiego jest pierwszą tego typu publikacją nie tylko w Polsce, ale w ogóle w Europie. Charakteryzuje ją wyjątkowo oryginalny wybór tematu, rozmach pod względem geograficznym i chronologicznym oraz dogłębna znajomość prezentowanej problematyki. Dotychczas europejska i polska literatura naukowa zajmowała się osobno poszczególnymi wolnymi miastami, państwami i terytoriami, o których pisze Autor. Dotyczy to zwłaszcza miast niemieckich oraz Gdańska i Krakowa; znacznie skromniejszy jest dorobek związany z Fiume/Rijeką, Kłajpedą i Triestem. Wspomniane tu publikacje koncentrowały się jednak na ich dziejach społecznych, politycznych i gospodarczych pozostawiając na marginesie kwestie ustrojoweprawnie. Recenzowana monografia stara się wypełnić tę lukę.

Zauważmy przy tym, że zakres chronologiczny pracy jest bardziej zróżnicowany niż sugeruje to jej tytuł, co jest naturalne zważywszy, że *terminus ad quem* dla omawianych terytoriów był równie zróżnicowany i np. dla wolnych miast niemieckich kończył się w zasadzie w momencie przejścia władzy przez nazistów, koniec Kłajpedy to jej zajęcie w marcu 1939 r. przez Wehrmacht, a Wolne Terytorium Triestu przestało istnieć w 1954 r. po podziale jego obszaru między Włochy i Jugosławię. Także *terminus a quo* jest chronologicznie zróżnicowany, choć merytorycznie Autor jednolicie rozpoczyna rozważania od momentu powstania każdego z omawianych terytoriów.

Publikacja jest opartą na źródłach i opracowaniach syntezą dotyczącą – jak pisze Autor „organizacji władz miejskich i terytorialnych na tle ich wcześniejszego rozwoju oraz dziejów politycznych, stanowiący ich nietypowy dla całej Europy twór instytucjonalny, który w znaczący sposób wpłynął, w dodatku skutecznie, na rozwój stosunków gospodarczo-społeczno-politycznych na starym kontynencie”.

Praca składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów i zakończenia, a treść poprzedzona została wykazem skrótów i bibliografią (o czym niżej).

Wstęp poświęcony jest kwestiom terminologicznym i definicyjnym niezbędnym do zrozumienia treści dalszej części pracy. Krótko został więc scharakteryzowany: przed-

miot i zakres chronologiczno-terytorialny pracy, relacje między konstytucją a ustrojem konstytucyjno-politycznym, stan badań oraz struktura pracy.

Rozdział pierwszy dotyczy ustroju konstytucyjnego wolnych miast niemieckich. Na początku Autor przedstawia historyczny rozwój miast niemieckich od momentu ich lokacji, podział na miasta Rzeszy i Wolne Miasta Rzeszy aż po mediatyzację – proces długotrwały, bo trwający od schyłku średniowiecza po początek XIX wieku.

Prezentację miast niemieckich rozpoczyna Wolne i Hanzeatyckie Miasto Hamburg. Po kolei omówiona została historia ustroju miasta: powstanie tzw. Starego Hamburga i jego lokacja (1232), uchwalony przez Senat i Zgromadzenie Obywateli główny reces (1712) zawierający podstawy ustroju politycznego Hamburga, Hamburg jako sojusznik Napoleona (1806–1814), powrót do głównego recesu (1815), konstytucja z 1861 r., Hamburg w II Rzeszy z nową konstytucją z 1879 r. (nowelizowaną czterokrotnie) wraz z jej szczegółową analizą, miasto i jego ustrój w okresie Republiki Weimarskiej, także poddany szczegółowej analizie, aż po upadek Hamburga jako wolnego miasta w 1937 r. Według tego samego schematu przedstawione zostały kolejno: Wolne i Hanzeatyckie Miasto Brema, Wolne Hanzeatyckie Miasto Lubeka i – na końcu – Wolne Miasto Frankfurt nad Menem.

W rozdziale drugim Autor zajął się ustrojem wolnych miast na ziemiach polskich: Gdańską i Krakową. Rozważania dotyczące Napoleońskiego i Wersalskiego Wolnego Miasta Gdańska zostały przez Autora znacznie szerzej opracowane w odrębnej monografii (*Ustrój konstytucyjny i sądowy Napoleońskiego {1807–1814} i Wersalskiego {1920–1939} Wolnego Miasta Gdańska w rozwoju prawnohistoryczno-porównawczym*, Gdańsk 2017), której koncepcja stała się inspiracją dla recenzowanej publikacji, i w której znalazła się w skróconej wersji, opracowanej wedle schematu zastosowanego wobec miast niemieckich w rozdziale pierwszym z tą różnicą, że znacznie szerzej przedstawiony został ustrój miasta w okresie wcześniejszym. To samo dotyczy Wolnego Miasta Krakowa. Szeroko potraktowany został okres od lokacji miasta do powołania Rzeczypospolitej Krakowskiej, opracowany na podstawie literatury dotyczącej zarówno samego Krakowa, jak i innych miast polskich w epoce przedrozbiorowej w ogóle. Wolne Miasto Kraków omówił natomiast Autor zarówno na podstawie literatury, jak i źródeł (drukowanych) oraz niepublikowanych dysertacji naukowych.

Rozdział trzeci, *Ustrój polityczno-konstytucyjny wolnych republik miejskich, państw i terytoriów wschodniego wybrzeża Adriatyku (1806–1954)*, zawiera opis republik miejskich: Dubrownika, Wolnego Państwa Fiume/Rijeki oraz Wolnego Terytorium Triestu. Ten i następny rozdział należą do najbardziej interesujących i dotyczą kwestii najmniej znanych w polskiej literaturze naukowej. Jest to więc opracowanie oryginalne oparte w całości na źródłach drukowanych i literaturze obcojęzycznej. Najkrócej został przedstawiony ustrój republiki miejskiej Dubrownika, po parę zdań Autor poświęcił: Dubrownikowi pod władztwem bizantyjskim (do 1205 r.), pod władztwem weneckim (1205–1358), wreszcie miastu jako republice arystokratycznej. Nieco szerzej omówiony został ustrój konstytucyjny Wolnego Miasta Fiume/Rijeka. Najpierw zwięźle zaprezentowano dawne Fiume (do 1914 r.), po czym omówiono samo, krótko istniejące, bo w latach 1920–1924, Wolne Miasto ze szczegółowym przedstawieniem jego konstytucji z 1920 r. Prawie tyle

samo miejsca zajęło przedstawienia ustroju konstytucyjnego (statutowego) Wolnego Terytorium Triestu (1947–1954). Tu także najpierw pokazany został Triest od powstania po 1947 r., po czym przedstawiono Wolne Terytorium i treść jego statutu z 1947 r.

Lektura tego rozdziału pozostawia wyraźne uczucie niedosytu. O ile na uznanie zasługuje umieszczenie tej problematyki w monografii, o tyle jej zwięzłość musi budzić zastrzeżenia. Co prawda Autor we wstępie podkreśla, że status prawny Dubrownika, Fiume czy Triestu ze względu na ich efemerydalny charakter nie wymagał poświęcenia im większej uwagi, to konstatację tę uważam za niesłuszną. Właśnie dlatego, że znajomość poruszanej w tym miejscu problematyki jest stosunkowo mało znana wymagałaby jej maksymalnego rozwinięcia.

Podobne wrażenie odnosi się po lekturze rozdziału czwartego. Omawia on ustrój konstytucyjny (statutowy) Terytorium Kłajpedy/Memel. Najpierw bardzo lakonicznie przedstawiona została dawna Kłajpeda (do 1918 r.), następnie zaś samo Terytorium ze szczególnym uwzględnieniem konwencji w sprawie Kłajpedy z 8 maja 1924 r. podpisanej w Paryżu między Wielką Brytanią, Francją, Włochami i Japonią z jednej strony a Litwą z drugiej; określała ona ustrój Terytorium aż do jego upadku w marcu 1939 r. po zajęciu Kłajpedy przez wojska niemieckie.

W odniesieniu do tego rozdziału należałoby sformułować podobne uwagi, co i do rozdziału poprzedniego, zwłaszcza że było to terytorium położone w bliskim sąsiedztwie Rzeczypospolitej, której władze w latach dwudziestych XX w. próbowały – bezskutecznie – uzyskać wpływ na funkcjonowanie portu. Także poświęcenie większej uwagi okresowi wcześniejszemu w rozwoju miasta, podobnie jak to zostało przedstawione przy Wolnych Miastach Gdańsku i Krakowie, wzbogaciłoby pracę.

Ostatni, piąty rozdział stanowi podsumowanie wcześniejszych rozważań T. Maciejewskiego. Zawarta w nim została problematyka statusu prawnomiędzynarodowego omówionych terytoriów, a także aspekty prawnoporównawcze terytoriów tych dotyczące. Po przedstawieniu definicji suwerenności i jej ewolucji w rozwoju dziejowym Autor zauważa trudności z określeniem zakresu owej suwerenności przez okres obejmujący ponad półtora stulecia, zwłaszcza że status omawianych miast i terytoriów był wyjątkowo zróżnicowany, a niektóre z nich na pewno suwerenności nie posiadały i w związku z tym dyskusyjne jest, czy można je uznać za podmioty prawa międzynarodowego. Po szczegółowej analizie dotyczącej wolnych miast niemieckich T. Maciejewski konstatuje, że o ich pełnej suwerenności można mówić jedynie w okresie istnienia Związku Niemieckiego (1815–1867), w pozostałych epokach ich status przybierał bardzo zróżnicowaną postać. Napoleonkie Wolne Miasto Gdańsk według Autora monografii suwerenności nie miało; stanowisko to należy uznać za słuszne. Wyjątkowe kontrowersje budzi natomiast status Wolnego Miasta Gdańska w dwudziestoleciu międzywojennym – w okresie tym uczeni niemieccy stali na stanowisku, że Gdańsk był państwem suwerennym, z pewnymi ograniczeniami prawnymi na rzecz Ligi Narodów i Polski, natomiast uczeni polscy Gdańskowi cech państwa suwerennego odmawiali. Na kontrowersyjność materii wskazuje też cytowana przez T. Maciejewskiego międzywojenna praca J. Makowieckiego – z jego wyliczeń wynikało, że w nauce europejskiej tego okresu 12% autorów uznawało Wolne Miasto Gdańsk za państwo suwerenne, 63,5% za półsuwerenne, 21% odmawiało Gdańskowi sta-

tusu państwa w ogóle, a 3,5% twierdziło, że jest to twór *sui generis*. Autor zajmuje w tym względzie stanowisko oryginalne, uznając Wolne Miasto za terytorium autonomiczne, korporację zależną od Ligi Narodów i Polski. Znacznie prostsze jest określenie statusu prawnoustrojowego Wolnego Miasta Krakowa jako terytorium o ograniczonej autonomii, choć i tu zdania doktryny, które przytacza Autor były także podzielone. Suwerenności nie miały też ani Fiume, ani Rijeka, ani Triest, choć w tym ostatnim przypadku autonomia Wolnego Terytorium Triestu była najbardziej rozbudowana i – jak sądzi T. Maciejewski – gdyby nie jego krótkotrwały byt, taką suwerenność Triest mógłby uzyskać.

W części drugiej tego rozdziału Autor dokonuje porównania ustrojów konstytucyjnych omawianych w monografii miast i terytoriów. Jest to niewątpliwie zadanie karkołomne, zważywszy na niesłuchanie zróżnicowany ich status. Autor wybrał z tak postawionego zadania w ten sposób, że dokonał prostego zestawienia najpierw konstytucji, a następnie zawartych w nich najważniejszych norm dotyczących władzy wykonawczej i ustawodawczej oraz, lakonicznie, innych ważnych elementów w nich zamieszczonych, tzn. administracji lokalnej i samorządu wraz z podziałami terytorialnymi, wymiaru sprawiedliwości i – na końcu w kilku zdaniach – prawom i wolnościom obywatelskim. Wydaje się, że jest to rozwiązanie jedynie słuszne, ponieważ znalezienie wspólnych elementów we wszystkich tych sprawach wydaje się niemożliwe.

Na całościowy obraz rozprawy korzystny wpływ mają zróżnicowane metody badawcze przez Autora zastosowane: formalno-dogmatyczna, prawnoporównawcza, aksjologiczna, historyczna i filologiczna.

Imponujący jest zebrany dla potrzeb monografii materiał bibliograficzny, umieszczony na początku pracy. Źródła rękopiśmienne dotyczące Gdańska i Krakowa zebrane zostały w archiwach Gdańska, Krakowa i Paryża, także tych miast, ale przede wszystkim wszystkich pozostałych dotyczą obszerne źródła drukowane, niemal wyłącznie obcojęzyczne; poza źródłami szczegółowymi, pojedynczymi zostały też wykorzystane zwarte wydawnictwa źródłowe. Literatura obejmuje prawie 240 pozycji, połowa z nich to pozycje obcojęzyczne, przede wszystkim niemieckie, ale są też publikacje włoskie i angielskie. Zgromadzenie takiej ilości materiału wymagało mnóstwa pracy i benedyktyńskiej wręcz cierpliwości, ale dzięki temu rozprawa jest solidnie udokumentowana, a przedstawione w niej tezy w pełni uzasadnione.

Sensownie został sporządzony także w tym miejscu wykaz skrótów.

Podkreślić należy, że walory publikacji wzbogacają umieszczone na jej końcu obszernie streszczenia w języku angielskim i niemieckim.

Oceniając wartość merytoryczną publikacji trzeba podkreślić, że praca, niezależnie od podniesionych wyżej uwag, stoi na bardzo wysokim poziomie. Po pierwsze, ma charakter nowatorski, o czy zresztą wspomniano na wstępie, bo stanowi całkowicie nowe, oryginalne ujęcie tematu. Po drugie, przybliży czytelnikowi dotychczas zupełnie nieznaną obszar badań. O ile na gruncie polskim dość dobrze znane są jej polskie elementy (Wolne Miasta Kraków i Gdańsk), a także, przynajmniej po części, miasta niemieckie, o tyle wolne republiki miejskie, państwa i terytoria wschodniego wybrzeża Adriatyku, czy Terytorium Kłajpedy są albo wcale, albo mało znane. Po trzecie, praca pozbawiona jest całkowicie akcentów ideologicznych podszytych nacjonalizmem, lokalnym patriotyzmem

czy partykularyzmem. Po czwarte wreszcie, pracę czyta się bardzo dobrze, T. Maciejewski ma dobre i lekkie pióro, w rezultacie oddaje do rąk czytelnika interesującą lekturę, która nie traci nic z walorów pracy naukowej, a czyta się ją bez znużenia.

Reasumując, monografia T. Maciejewskiego jest kolejną znaczącą publikacją w dorobku tego Autora.

Zbigniew Naworski (Toruń)

Mikołaj Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018, ss. 664.

Wydana w 2018 r. monografia autorstwa Mikołaja Tarkowskiego stanowi szerokie kompendium wiedzy o Polakach zamieszkujących w sześciu północno-zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego: wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej, mińskiej, witebskiej i mohylewskiej w czasie panowania Aleksandra II, tj. w latach 1855–1881.

Wybór tematu należy uznać za słuszny z wielu względów. Autor podjął się analizy zagadnienia trudnego i złożonego, a zarazem istotnego z punktu widzenia poznania prawno-politycznej sytuacji ludności polskiej w okresie zaborów. Pod względem terytorialnym praca obejmuje obszar – należącego przed rozbiorami do Rzeczypospolitej Obojga Narodów – dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, które nie jest zbyt często przedmiotem zainteresowań polskich badaczy. Pod względem chronologicznym obejmuje czasy panowania Aleksandra II, w których na terenie Cesarstwa Rosyjskiego dokonywała się intensywna modernizacja struktur państwowych. Przeprowadzona przez Autora analiza zagadnień prawnych jest dobrze poprowadzona i świetnie udokumentowana. Tematyka podjęta w pracy nie doczekała się dotąd opracowania w polskiej nauce. Monografia, w ujęciu zaproponowanym przez Autora, ma charakter nowatorski.

W pracy przedstawiono panoramę środowiska Polaków, zamieszkujących wskazane gubernie północno-zachodnie, przede wszystkim przez pryzmat ich prawnego statusu. Autor skoncentrował się na kilku aspektach prawnych, szczególnie istotnych z punktu widzenia wywierania skutków społecznych, takich jak: prawo własności, wolność religijna oraz ustrój szkolnictwa. Analizując obowiązujące i zmieniające się w tym zakresie rozwiązania prawne, Autor dokonał wnikliwej rekonstrukcji statusu prawnego osób identyfikujących się z polskością i polską kulturą. Zmierzył się z próbą zdefiniowania polskości i identyfikacji z polskością osób zamieszkujących te obszary. Wskazał na istniejącą na tym terenie dwuszczeblową świadomość narodową.

Praca została dobrze skonstruowana. Wywód, podzielony na pięć zasadniczych części, jest spójny, a poszczególne zagadnienia znajdują swój logiczny ciąg lub uzupełnienie w następujących po sobie rozdziałach. W pierwszym rozdziale Autor ukazał wszystkie kluczowe dla scharakteryzowania polskiej ludności kwestie w najwcześniejszym okresie panowania Aleksandra II (od 1855 do 1862 r.) – to punkt wyjścia do przedstawienia ewolucji systemu prawnego w kolejnych latach panowania władcy. W rozdziale drugim omówił prawne i polityczne następstwa wybuchu powstania styczniowego, wprowadzane przez administrację rosyjską. Trzy kolejne rozdziały poświęcone zostały trzem kluczo-